

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК [316.014+355.311.2+394]:97(477)

Тамара Вронська, Олександр Лисенко
(Київ)

«ОКОПНЕ БРАТСТВО»: ФРОНТОВИЙ МІКРОСОЦІУМ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У статті через призму джерел особистого походження розглядаються основні фактори формування та функціонування тимчасових мікроісторичних спільнот — підрозділів радянських Збройних сил в період Другої світової війни. Висвітлюються особливості явищ морально-психологічного порядку в різних ситуаціях фронтової повсякденності.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, мікросоціум, субординація, колектив, повсякдення, морально-психологічний стан.

Упродовж Другої світової війни червоноармійську уніформу одягали понад 30 млн. чол. Вони воювали у складі фронтів, напрямів, армій, корпусів, бригад, дивізій, полків, батальйонів, рот і взводів. На рівні найменших за чисельністю підрозділів між військовослужбовцями швидко встановлювалися особисті стосунки, формувався специфічний морально-психологічний клімат, неформальна субординація, позастатутні відносини розподіл обов'язків.

Тривале перебування поза родинним колом, звичними умовами навчання, праці, відпочинку, віддаленість малої батьківщини, суворі вимоги, що висувалися до воїна, постійна загроза здоров'ю та життю змушували ставитися до «однополчан» як до своєї військової сім'ї. За словами одного з німецьких дослідників, «тільки в цих невеликих колективах він знаходив для себе захист і сенс існування. Розпад таких колективів був рівнозначний для деяких солдатів катастрофі»¹.

На яких же засадах формувався солдатський колектив? Організаційну його основу забезпечували військові статuti, а також бойові накази й розпорядження командирів різних рівнів, виконання яких вважалося обов'язковим, загальним і безумовним. Практично тотальний характер

мобілізації до лав Збройних сил у роки Великої Вітчизняної війни забезпечив «широке представництво» в армії всіх верств і національних груп населення. В одному підрозділі могли служити робітник і студент, колгоспник і службовець, старший, сімейний чоловік і юнак без вагомого життєвого досвіду. Та при цьому визначальну роль відігравали не відмінності, а консолідуючі фактори. Насамперед, ідеться про те, що, попри різний вік, освіту, фах, статус у суспільстві, майже все солдатське співтовариство було «соціально однорідним». Більшовицька політика «соціальної рівності» сприяла вирівнюванню майнового стану населення, переважна більшість якого не мала навіть середніх статків, звикла до аскетичного (в сенсі матеріального споживання) способу життя, випробувань і ризиків, пов'язаних з репресивною практикою керівництва країни. Російська дослідниця О. Сенявська вважає, що одним з наслідків цього курсу стало формування відповідної ситуації в Червоній армії, «де не було глибоких соціальних, кастових і тим більше станових відмінностей між рядовим і офіцерським корпусом, як, скажімо, в армії царській. Під час Першої світової війни взаємна відчуженість і недовіра між солдатами й офіцерами в кінцевому рахунку (разом з іншими об'єктивними та суб'єктивними обставинами спричинили розколу армії), у масові розправи над офіцерами, у непокору та розклад військ. Спільність соціального походження і непевність становища командирів Червоної армії, які несли на собі основну відповідальність, пережили нещодавно масові репресії та чистки офіцерського корпусу, готових за найменший промах у будь-який момент потрапити до штрафбатів, — усе це та багато іншого створювало більш доброзичливу, можна сказати, братерську атмосферу стосунків між командним і рядовим складом, особливо на передовій»².

Потужним консолідаційним чинником виступала ідеологія. Більшовицька агітаційно-пропагандистська машина у 20–30-ті роки досягла помітних результатів: завдяки цілеспрямованій, системній, наступальній всеохоплюючій обробці масової свідомості вдалося домогтися її помітної уніфікації. Суспільство в основній своїй масі переймалося ідеалами та цінностями соціалізму й сповідувало основні установки радянського керівництва. У поєднанні з силовими засобами впливу (насадженням терору, масштабними репресіями, створенню атмосфери страху та всепокорі) ідеологічні заходи сприяли формуванню у більшості людей віри в комуністичні ідеали, непогіршеність вождів, покірності, відмови від ініціативи, критики оточуючої дійсності й системи, існуючих порядків на виробництві, в армії, управлінських структурах, а також готовності до нових випробувань. Протестна реакція як форма суспільної рефлексії на соціальні негаразди була нівельована практично до нуля. Якщо додати до цього мілітаризацію свідомості громадян, то є підстави констатувати, що

в Радянському Союзі виникли майже ідеальні умови для формування мільйонів «свідомих захисників Батьківщини». Школярі та молодь охоче займалися фізкультурою та спортом, зокрема прикладними військово-спортивними видами, здавали норми ГПО (Готовий до праці та оборони). Дівчата отримували медико-санітарну підготовку.

Ореол «непереможної і легендарної» перетворював армію на привабливе місце для прикладання своїх зусиль та здійснення мрій. Невеликі переможні кампанії на р. Халхін-Гол та озері Хасан поставали як свідчення високого бойового духу й потужності Червоної армії. Навіть кровопролитна «Зимова війна» з Фінляндією подавалась для суспільства як переможна. Натомість більшість людей навіть не здогадувалася про справжній стан радянських Збройних сил.

Бойова обстановка переводить армію в принципово інший алгоритм, що різко змінює морально-психологічний стан військовослужбовців. «Війна формує особливий тип особистості, особливий тип психології — психологію комбатанта, тобто безпосереднього учасника бойових дій. Це психологія людини в екстремальних обставинах війни, яку можна розглядати як безперервну низку порубіжних ситуацій, буття на грані життя і смерті»³. На війні швидко формується нова конфігурація стосунків між людьми, основу якої становить підпорядкування особистих інтересів спільним. Самі завдання, що ставляться перед військовими підрозділами, вважаються імперативними, а їхнє виконання — головним обов'язком бійців та командирів. Формування боездатного, керованого, злагодженого колективу покладається на молодший офіцерський склад. А з урахуванням того, що майже 40 % призовного контингенту не мали спеціальної військової підготовки, молодим командирам доводилося брати на себе ще й навчання необстріляної молоді хоча б найпростішим прийомам окопування, маскування, догляду за зброєю і технікою, розвідки, ведення вогню та багатьом іншим премудростям війни, завдяки яким солдат може не тільки успішно виконати поставлені завдання, а й зберегти життя собі і товаришам.

Колективні або групові взаємовідносини і настрої складаються як шляхом цілеспрямованих зусиль, так і стихійно. Окрім безпосередніх командирів цим мали опікуватися також політпрацівники. Багато з них воювали зі зброєю в руках поруч з тими, кого агітували й закликали до стійкості та вірності «соціалістичним ідеалам». Та найбільша активність політorganів припадала на період фронтового затишся. Письменник В. Биков з цього приводу у своїх спогадах зазначив: «Саме тоді в окопах з'являлися малознайомі, чисто виголені, у скриплячих портупелях полковники, які раз-по-раз зав'язували з бійцями теплі, душевні розмови. “Ну, як справи? Як годують? Чи отримуєте листи з дому?” Їм відповідали

похмуро й сухо — ввічливих офіцерів не поважали і не боялися, не те, що крикливих матюкальників-командирів; мовчки, без питань слухали їхню покvapливу розповідь про міжнародне становище і завдання наших військ, поставлених у наказі товариша Сталіна. Потім, після їх відбуття, в роти приходили політпрацівники нижчі за рангом й, відізвавши декого вбік, пропонували вступити в партію. Відмовлятися було не прийнято, та й ні до чого: хіба є різниця бійцю, як гинути — безпартійним чи членом ВКП(б)»⁴.

Нормою фронтових буднів була підвищена «пильність» політпрацівників. Намагаючись виявити серед червоноармійців «контрреволюційні» або «зрадницькі» настрої, вони вдавалися до провокацій: наказували командирам підрозділів «прикріплювати» одного бійця до іншого для взаємного «вивчення». Окрім того, червоноармійцям доручали «запрошувати» переходити на бік ворога своїх товаришів по службі задля перевірки їх настроїв. «Таке «прикріплення» в [...]»^{*} практикувалося не лише серед бійців, а й серед начскладу», — констатував військовий прокурор Червоної армії. На підтвердження наводилися приклади такої ганебної практики. Так, 6 червня 1942 р. військовий трибунал 202-ї дивізії 11-ї армії Північно-Західного фронту засудив до вищої міри покарання за зраду червоноармійців С. Махмоботова, Ш. Жантаєва, Ч. Каспаєва та А. Ваймаканова. Всі вони — казахи за національністю — дуже погано говорили російською мовою. Спровоковані іншим бійцем на розмову, вони висловили згоду перейти на бік противника, не розуміючи, про що йдеться, оскільки лише погойдували головами⁵. Далі Прокурор СРСР давав ще більш різку характеристику випадку, що трапився на Калінінському фронті: «Молодший політрук 1198 с.п. 359 с.д. [...] штучно створював справи з обвинувачення бійців у контрреволюційній агітації. З цією метою він доручив молодшому командирі [...] покласти фашистські листівки у протигази червоноармійцям, а згодом подивитись, як вони на це реагуватимуть. Через певний час [...] здійснив обшук у червоноармійців і один з них [...], у якого знайшли листівку у протигазі, був притягнутий до кримінальної відповідальності за зберігання контрреволюційної літератури». Також зазначалося, що за вказівкою того ж командира аналогічні провокаційні дії були вчинені й стосовно інших двох бійців, яких невдовзі засудили до вищої міри покарання⁶.

Всі згадані випадки були проаналізовані в Прокуратурі СРСР, внаслідок чого вирок стосовно кількох червоноармійців встигли призупи-

---

^{*} Тут і далі квадратні дужки подаються автором замість прізвищ, згадуваних у документах.

нити. Методи провокації таких горе-командирів засудили й наказали далі уникати їх, суворо караючи винних.

Взагалі навіть на передовій існував незримий вододіл між бійцями та командирами нижчої ланки, з одного боку, й політпрацівниками та співробітниками армійських спецслужб, — з іншого. Приїжджі репортери, фотокореспонденти, лектори та інші також рідко ставали «своїми».

Автор «Василя Тьоркіна» О. Твардовський, який був кореспондентом газети КОВО «Красная армия», зафіксував у листі від 11 жовтня 1941р.: «Ми живемо на узбіччі війни. Ми швиденько під'їжджаємо до тих ямок і окопчиків, у яких сидять воюючі люди, швиденько розпитуємо їх, прислухаючись до канонади і мимоволі нагинаючи голову, коли свистить міна. А потім під незабутніми поглядами цих людей, йдемо геть... І коли подумаєш про дітлахів, які ховаються в окопчиках (одним зовсім маленький Микола щоразу біг під лавку з подушкою — вкривав голову), то й соромно стане, що інший раз більше, ніж потрібно, думаєш про власну персону...»⁷.

Політзаняття, виступи відомих літераторів, діячів науки і культури на передовій, фронтова періодична преса, концерти творчих колективів тощо — стали важливим засобом піднесення бойового духу солдатів та офіцерів. Розповіді про подвиги на різних ділянках німецько-радянського фронту, успішні дії Червоної армії, звичайно, вселяли віру в перемогу, сприяли поширенню патріотичних настроїв. Та все ж не вони давали солдату впевненість у собі і в тому, хто пліч-о-пліч ділив з ним усі труднощі воєнного буття.

Якщо політпрацівників особовий склад сприймав стримано, то відносини з молодим командним складом формувалися по-різному. Як правило, ефрейтори, сержанти і старшини досить швидко ставали «своїми», такими собі «дядечками», які опікувалися «молодими». «Дідівщина» на фронті, де кожен день чи навіть година, могли стати останніми, набувала дещо іншого змісту, можливо, не такого принизливого, як у мирний час для «салаг» і «зелених» — так на армійському жаргоні називали щойно мобілізованих та поповнення.

У перші місяці війни з багатотисячних натовпів добровольців формувалися ополченські «комуністичні» батальйони, полки і дивізії, причому їх кидали на небезпечні ділянки фронту після нетривалої підготовки. Один із бійців таких формувань, москвич А. Пушкарьов* згадував: «На чолі Комуністичних дивізій стояли досвідчені кадрові командири. Розповім про те, як я, студент-третьокурсник педінституту, зустрівся на перших порах зі старшиною-надстроковиком Соловейчиком, моїм безпо-

---

* Лев Микитович Пушкарьов після війни став ученим, доктором історичних наук.

середнім начальником. Українець з освітою 7 класів середньої школи, а прийняв під своє керівництво і доцентів, але це його зовсім не збентежило. Ми для нього були «нестройові, ненавчені», які, що незабаром з'ясувалося, і ходити так, як слід в армії, не вміли». Стройова підготовка спочатку була зустрінута багатьма студентами (які вивчали військову справу ще в інституті) «в багнети»: «Ми прийшли воювати, а не крокуванням займатися!», «Бойові стрільби — це так, це потрібно, а навіщо нам стройова парадна муштра?»

Начальник політвідділу нашої дивізії батальйонний комісар К. Бірюков зібрав комсомольців на збори і закликав їх стати застрільниками стройової підготовки. Він пояснив нам, що вона є найважливішою складовою частиною управління військами не тільки в тилу, а й на полі бою (чому це так, я і донині не зовсім собі чітко уявляю...).

Л. Пушкарьов підготував комічний номер художньої самодіяльності, в якому висміювалися бійці, помічені в тому, що намагалися «відбояритись» від стройової підготовки. Виступ мав значний успіх і старшина Соловейчик оголосив автору і виконавцям перед лавою подяку за такий «пользительний», як він висловився, номер. Після цього, ополченці з більшим бажанням виконували стройові вправи, хоча іноді й нарікали, що роблять це не з сучасною зброєю, а ... з французькими гвинтівками другої половини XIX ст.

«Надовго запам'ятались мені ті бесіди, — проводить ветеран, — які наш старшина проводив з нами, виховуючи з нас воїнів-захисників Батьківщини. Мова його була образна і рясніла своєрідними афоризмами. Якось на одній з бесід студент-істфаківець з нашого педінституту Олексій Говорков спритно похизувався (до діла, звичайно!) своїми знаннями латині, навівши відомий вираз: «*Si vis pacem, para bellum*» («Хочеш миру — готуйся до війни!»). Соловейчик миттєво відреагував на це афоризмом: «Хочеш миру — краще воюй!», і саме це бойове гасло надовго стало популярним у нашій частині.

Бували, звичайно, і обломи, і казуси. Ось один з них, що запав мені в пам'ять. Якось старшина Соловейчик заступав з якоїсь причини командира взводу і став розповідати нам про будову літака. Замість слова «стабілізатор» він вжив слово «папілізатор». Один з бійців, студент-античник, не втримався і сказав, що потрібно говорити «стабілізатор», від латинського «*stabilis*» — «стійкий». Але Соловейчик не розгубився і тут же відреагував: «За уточнення я Вам оголошую подяку, а також ще наряд поза чергою за те, що Ви перервали старшого за званням, не спитавши його дозволу!» Та в цілому бійці визнали авторитет Соловейчика, поважали його за чесність, справедливість, турботу про нас, «бійців ненавчених і нестройових». І Соловейчик по-своєму любив нас і пишався нами,

добровольцями. В його очах ми були «справжніми хлопцями». Бійців, які особливо відзначилися, він любовно став називати по-українськи на «о» і якось видав таку сентенцію: «Пушкаренко, що я тобі скажу: без бумажки ти — букашка, а з бумажкою — людина!»⁸.

Свої особливості мали стосунки між молодшими офіцерами та їхніми підлеглими. Взводні і ротні упродовж усієї війни залишалися найбільш плинним контингентом офіцерського корпусу. Змушені керувати своїми підрозділами на передньому краї вони найчастіше гинули і в оборонних і в наступальних боях. Особливо складно їм доводилося, коли втрачався зв'язок з вищими командними ланками (а це траплялося доволі часто, особливо під час відступу, оточення, артилерійських і авіаційних обстрілів). Необхідність швидко виробляти шукати рішення (незрідка — нестандартні) потребувала від них сили волі, кваліфікації, гарної миттєвої реакції, рішучості, що мала поєднуватися з вимогливістю до своїх підлеглих. Це подобалося, звичайно ж, не всім, і лише усвідомлення того, що без дисципліни і виконання наказів вони піддають наражають на ризик не лише чуже, а й своє життя, змушувала рядових приймати ці «правила гри».

Кавалер чотирьох медалей «За відвагу», орденів Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, командир розрахунку 82-мм мінометів гв. старший сержант А. Руденко з Черкащини розповідав: «Скажу вам так: командир не повинен бути гарним, а от тямущим, — це так! У нас командир батареї капітан Панікаровський, от вже дотошним був. І знаємо, що стояти нам на щойно зайнятих позиціях всього півдня, все одно примусить відкопати окопи чи чарунку для укриття. Адже в будь-який час може статися артналіт, і тоді прощай, життя. Дуже піклувався він про своїх солдатів. І ми поважали свого командира, та й колектив у нас був дружний»⁹.

Найважче взводним і ротним командирам, було підтримувати бойовий настрій під час відступу чи наступу, коли Червона армія заволоділа ініціативою. По лінії політorganів надходили накази вести бійців уперед з закличками «За Родину, за Сталіна!» В. Биков з цього приводу зазначав: «Легенда про цей бойовий клич має багато в чому пропагандистське походження і дійшла до нас зі сторінок військової преси. В незамовкаючому гуркоті бою, серед вибухів і кулеметно-автоматної тріскотні важко було почути власний голос, не те що чийсь недоладний заклик, що мало відповідав обставинам. Не чути було навіть «ура», коли його дійсно кричали у певні моменти бою. Після якоїсь невдачі, коли починався «розбір польотів» та пошук винних, політпрацівники зазвичай запитували у підопічних: чому не було закликів? Їм заперечували: «Та кричали, їй-Богу! Хіба не чули?» Напевно, не чули, тому що позаду не чути. І далеко не все видно...»¹⁰. А командир розрахунку станкового кулемета 221-го

гв. стрілецького полку 77-ї гв. Чернігівської стрілецької дивізії 61-ї армії О. Лінчук (уродженець с. Розсошки Христинівського району Черкащини) на запитання інтерв'юера, чи кричали «ура» і «За Сталина!», коли ходили в атаку, відповів: «Який там! В атаку ходили з благим матом. Люди ж на у бій ішли! Тут кому куля, а кому приклад чи багнет віку вкорочував. Бігли з «такою-то матір'ю»...¹¹

Піднімаючи бійців у атаку, польовий командир ризикував двічі: його могли вбити солдати противника, а якщо у нього склалися погані відносини з власними підлеглими, то й вони інколи стріляли в спину. За різні дисциплінарні порушення командир також міг покарати підлеглих, а вищі командири, прибуваючи на передову, згарячу хапалися й за пістолет... Гв. старший сержант Олексій Шевченко, який 17-річним юнаком, у червні 1941 р. пішов на фронт, став заступником командира взводу розвідників. На питання, «Чи могли в бою «прибрати» командира, який, м'яко кажучи, був не на своєму місці чи ставився до солдатів, вибачте, «по-скотськи»? — відповів: «Запросто! Не те слово! Не раз! Якщо людина була говнистою, його могли і пристрелити. В бою ж, спробуй розберись, чия там куля потрапила. Криміналістичну експертизу не станеш проводити! На фронті потрібно завжди було думати, що ти робиш і чим це все може завершитися для тебе. Фронтовики — народ обстріляний, вони один про одного піклувались. Інакше ж ніяк не виживеш. Тому у відділенні, взводі й роті цінувалися, перш за все, спаяність і взаємовиручка. Від цього залежало виконання завдання, а також життя солдатське. А підрозділ у більшості своїй був однією дружною родиною»¹². Так що у нормальних стосунках між солдатським колективом і командним складом існувала обопільна зацікавленість.

Аби не поривався трепетний зв'язок з рідними та близькими, військово-польова пошта прагнула забезпечити систематичне листування воїнів з тими, хто залишався в радянському тилу. Вісточка з дому підбадьорювала, — допомагала терпіти негоду, голод, біль. У поетичних солдатських рядках ця тема залишалась провідною. Кавалер Ордена Слави М. Світайло писав зі Східної Пруссії:

Та часто так під гуркіт грому
Я шлю в свій край низький поклін,
Усім пишу, що йду додому,
Що шлях лежить через Берлін.

Туга і переживання про долю рідних, закинутих на чужину, пронизують вірш старшого сержанта Г. Скиби:

Це звідти, з каторги, мов з домовини
Сестра моя свій голос подає:

«Не гоїться в рубцях зніміла спина
І замість хліба нам дають нагай...»

Ледь чутно: «Братику, врятуй нас,   Я рвучко зтер з лафета срібні роси —
Верни мене у наш подільський край».   Огонь! — і помста спалахом зліта.
А з темряви встають сестрині рідні коси,
На захід з нами хмарка поверта¹³.

Вістями з дому, від рідних і близьких воїни ділилися один з одним: когось підтримували в горі, з кимось раділи, коли для цього був привід. Посилки з дому для військовослужбовців, призваних з територій, які невдовзі окупували війська противника, були рідкістю. «Чуття великої родини» підживлювали речові й продуктові посилки, що надходили на фронт по лінії шефських зв'язків та інших патріотичних рухів, що розгорталися у глибокому радянському тилу. Нехитрий скарб — носові хустинки, шкарпетки, зубний порошок, білизна, теплі речі, кисети, книги, сухофрукти тощо — все це сприймалося з великою вдячністю, ніби несло з собою відголос мирного часу. Фронтовики одержували в посилках листи від зовсім незнайомих людей і це також підживлювало відчуття, що вони — не самотні, за ними стоїть народ, велика країна.

22 червня у газеті «Красная армия» було вміщено вірш О. Твардовського:

С любовью, с нежностью примерной	И на войне, вдали от дома,
Сестры или матери родной	Мне почему-то сразу вдруг
Был этот ящичек фанерный	Напомнил почерк незнакомый
Отправлен женщиной одной.	Тепло твоих родимых рук.
В письме без штемпелей и марок	И очертанья каждый жилки,
Она писала заодно	Что были так привычны мне.
Что посылает свой подарок	И радость маленькой посылки
Бойцу. Какому? Всё равно...	Я ощутил вдвойне, втройне.
И я подумал, что наверно,	Пять раз, взволнованный до пота,
И ты, как водится оно,	Твоё письмо он перечтёт.
Отправишь ящичок фанерный	И улыбнется, вспомнив что-то.
Бойцу. Какому? Всё равно...	И губы чёрные утрет
В пыли, в дыму передних линий	И вновь пойдёт, — я это знаю —
К машине почты полевой	Поверь, жена, невеста, мать,
Придёт он, весь в засохшей глине,	Поверь, страна моя родная, —
Чтоб получить подарок свой.	Ещё храбрее воевать! ¹⁴

Шефство трудових колективів, навчальних закладів, установ над окремими військовими частинами і патріотичні рухи на підтримку Червоної

армії набули масового характеру і стали чинниками, що сприяли кращому забезпеченню солдатів та офіцерів продуктами харчування і речами першої необхідності. Той же Л. Пушкарьов з вдячністю згадує ці акції солідарності цивільного населення з воїнами діючої армії: «Ми були турботами наших шефів тепло і добротно одягнені: тепла нижня білизна, ватні брюки, гімнастерка, тілогрійка (також ватна), хутрянні кожушки для вартових та шинелі для звичайних занять, черевики з обмотками і валянки. Згадую курйоз, що трапився з видачею обмундирування для наших студенток (у нас був жіночий медичний взвод): прибули на місце дислокації, то пішли одержувати військоове обмундирування. З'ясувалося, що жіночої військової форми в наявності немає, і тому весь жіночий взвод одягнули в чоловічу солдатську форму. Більш за все наших дівчат вразили і здивували чоловічі кальсони з зав'язками внизу — вони мали в них дуже комічний вигляд. Щоправда, незабаром справу було виправлено, наші санітарки і медсестри хизувалися вже не в солдатських черевиках, а в туфельках на середньому каблучку, в новесеньких кофточках і блузочках кольору хакі. Щоправда, валянки і ватні штани так і залишилися чоловічі — товсті й безмірно широкі. Ну, звичайно, були у нас і теплі рукавиці, і в'язані підшоломники від морозів. У результаті обморожених було мало, хоча морози в ту зиму доходили до мінус 33 градусів»¹⁵.

Окрім одягу та взуття для фронтовиків особливо нагальним було задоволення ще двох потреб: у сні та їжі. Виснажливі переходи, бої, підготовка оборонних укріплень викликали надзвичайну втому, тому багато з них у своїх спогадах згадують, що найбільшим бажанням було виспатись. Щодо харчування, то воно було різним на передовій, у запасних частинах, авіації чи піхоті, а також залежно від ситуації на тій чи іншій ділянці фронту, пори року тощо. Піхотинець О. Лінчук скаржився: «Годували нас, я вам скажу чесно, не дуже. Судіть самі: дадуть шматок хліба, поки той суп у термосах притягнуть до нас на позиції, ми вже хліб і проковтнули... З котелків, до речі, ми не їли. Вони незручні були. А от із шоломів — інша справа. Дістанеш свою годувальницю-ложку з-за халяви і наярюєш. Сказати, що сильно голодували, то ні. Та й німці виручали...

Зайmemo з хлопцями там траншею і в першу чергу щось їстівне шукаємо. Шоколадом кишені наб'ємо і ходимо, жуємо його. Щоправда, багато його не з'їси — знудить. Галети їхні траплялися, це хліб такий пресований, ми їх «пиріжками» називали. Та найсмачнішим «гостинцем» у нас вважалась німецька буженина. Смакота! У нас такої не було. Доводилося харчуватися й підніжним кормом. Заскочиш у село, а в хатах — ні душі. Пошарили по мисниках, що було їстівного, проковтнули і вперед»¹⁶.

Фронтний побут диктував необхідність партнерських відносин у солдатському колективі, І. Авдущенко згадував, як 18-річним новачком він був призначений піднощиком патронів і потоваришував з іншим молодим бійцем — Васильєвим, який нагадував йому «богатиря Буслая з кінофільму «Олександр Невський». Ми з ним стали напарниками. У солдата один котелок, а на обід дають суп і кашу. В один котелок їх не візьмеш, ось і треба з кимось паруватися»¹⁷.

Колишній червоноармієць Ю. Шарапов зізнався, що найгірше з їжею було взимку 1941–1942 років: «У запасному полку взагалі годують за другою нормою, це дуже скромно. Потім січень, лютий, березень, коли йшли бої, нас годували вівсом, двічі на добу. Зранку цей овес був у вигляді каші, причому прямо з лушпинням, а ввечері — суп, розведений з сухарями. Хліба тоді давали мало. Потім стали давати грамів 700–800, а тоді давали грамів по 400. Але ці труднощі були пов'язані з загальною ситуацією взимку 1941–1942 років»¹⁸.

Кращою ситуація з харчуванням склалася в авіації. Кожен виліт, особливо у 1941–1942 рр., супроводжувався смертельним ризиком. Крім того, пілотування в бойових умовах вимагало особливих фізичних кондицій, тому без калорійного і збалансованого харчування льотчики добре воювати не могли.

Про алкоголь на війні останнім часом написано багато й по-різному. Цікаво, як самі ветерани війни сприймали це «заохочення»? Одні згадували: «Були у нас «наркомівські 100 грамів». Але коли ми були у розвідці, ми їх щодня не пили, а зливали у фляжки. У фляжку входить 800 грамів. Вона висить у тебе в головах, на гвіздку. Старшина тоді видає, ти береш фляжку і туди наливаєш. І ось вона повна. Тоді всі збиралися і перед обідом пили. І тут, звичайно, вже не по 100 грамів, тут, може, і по 200, і скільки там у фляжці залишалось... Так що було по-різному. Звичайно, коли обморозишся, промерзнеш, випивали, щоб зігрітися...»¹⁹.

Льотчик І. Кожем'яко також був відвертим: «Чистий спирт не давали, давали або розведений 40% чи горілку, 100 грамів за бойовий виліт. Чотири вильоти зробив — ввечері дають тобі 400 грамів. Хоч залийся. Випити льотчик міг багато. Були й такі, хто багато випивав. Але такі довго не жили. Ввечері випив — вранці ти «не здатний», а потрібно летіти. Полетів — збили. Не могла людина у своєму стані взяти від літака все, що він міг дати. Потім командир полку власного волею «повну» видачу припинив. Скільки б ти вильотів не зробив, увечері не більше 150 грамів.

На свята пили також «не дуже», особливо, коли ти в черговій ланці. Ті ж 150 грамів.

У тилу, звичайно, пили більше, але тут також все залежало від людини. У нашому полку льотчики, здебільшого пили помірно. Я ж кажу: ті, хто

до «цієї справи» пристрастився і починав пити багато і часто (пияки, одним словом), довго не жили. Збивали їх».

На питання, чи пили авіатори «лікер-шассі», як називали спиртогліцеринову суміш, І. Кожем'яко відповів: «Ти що? Пити льотчику цю гидоту — принизливо! Цю бридоту пив винятково техсклад»²⁰.

Ще однією складовою фронтового повсякдення, про яку можна дізнатися зі звітів Прокуратури СРСР, є проблема зловживання спиртним деякими категоріями військовослужбовців, здебільшого тими, хто мав доступ до «стратегічних» запасів цього продукту чи володів розподільчою функцією*.

За визнанням самих фронтовиків, «наркомівські» 100 грамів були не зайвими у надзвичайних умовах війни. Вживання невеликої дози алкоголю дозволяло уникнути простудних захворювань, зняти стрес і страшну перевтому. Захмеліти від такої дози було неможливо, як і очікувати на не прогнозовану поведінку солдатів чи офіцерів. Однак траплялося, що військовослужбовці не дотримувалися «міри» і це часто провокувало їх на девіантну поведінку.

Про негативні наслідки зловживання спиртними напоями йшлося у звіті Прокуратури СРСР на ім'я А.Вишинського за жовтень 1941 р. Серед інших наводився такий приклад: «Комісар 3-ї батареї 806-го артилерійського полку 226-ї стрілецької дивізії Круссер розпорядився видати групі військовослужбовців відро вина і сам особисто взяв участь у п'янці. В цей час командир дивізіону — капітан Заїка наказав батареї висунутися на вогневу позицію. Нетверезий Круссер не виконав наказу, заявивши бійцям, що тільки він є господарем батареї і банкет може продовжуватися. Коли командир дивізіону намагався з'ясувати стосунки з Круссером, той привселюдно облаяв його. Хуліган і п'яниця Круссер був розстріляний капітаном Заїкою перед строем», — зазначалося у документі²¹.

Реагуючи на цей та інші випадки надмірного вживання алкоголю, навесні 1942 р. відповідною постановою ДКО щоденну видачу горілки дозволили тільки особовому складу передових частин, решті лише у святкові дні**. Пізніше Наркомат оборони звернув увагу і на зловживання

---

* Вже у перші місяці Великої Вітчизняної війни вживання горілки було легітимізовано низкою постанов ДКО та наказів Наркомату оборони СРСР. Контрольна та розподільча функції поклалися на командний склад та інтендантів частин діючої армії.

** Витяг з постанови ДКО СРСР № 1727 с від 11 травня 1942 р. «...военнослужащим передовой линии выдачу водки по 100 г на человека производит в следующие революционные и общенародные праздники: 7–8 ноября, 5 декабря, 1 января, 23 февраля, 1–2 мая, 19 июля (всенародный день физкультурника), 16 августа (день авиации), 6 сентября (Международный юношеский день), а также в день полкового праздника (сформирование части).

у розподілі горілки. У наказі НКО СРСР від 12 червня 1942 р. зазначалося, що вкорінилася практика видачі горілки «штабам, начскладу та підрозділам, які не мають права та її отримання. Деякі командири частин та з'єднань та начсклад штабів та управлінь, користуючись своїм службовим станом, беруть спиртне зі складів, не рахуючись з наказами та встановленим порядком». Наголошувалося також, що контроль за витрачанням горілки з боку військових рад фронтів та армій організований незадовільно²².

Упродовж 1942 р. та в наступний час вийшла низка інших приписів, які регулювали процедуру та норму видачі горілки. Втім, ці та інші організаційні приписи не викоринили зловживань. Не всім командирам вдалося подолати спокуси розподільчої функції. Як і раніше, надмірне вживання алкоголем, часто-густо супроводжувалося трагічними наслідками.

Так, наприкінці 1942 р. в одному з підрозділів інженерних військ 67-ї армії регулярні пиятики та позашлюбні інтимні стосунки деяких командирів стали причиною смерті воєнфельшера. Лейтенант N, який лікувався у ленінградському шкірно-венерологічному інституті, розповідав таке: «...10 листопада 1942 р. отримали горілку і разом з полковником [...]» у мене в землянці влаштували випивку, запросивши полковника [...]. Пізніше до нас прийшла воєнфельшер з частини [...] на ім'я Ніна і теж випивала горілку, після чого я з нею пішов до сусідньої землянки... а опісля заснув. 25 листопада я занедужав на венеричну хворобу й розказав про це полковнику [...]. Увечері ми зібралися втрьох: я і [обидва полковники, присутні на випивці]. У розмові про моє захворювання полковник [...] теж зізнався, що він хворий і тут же вирішив воєнфельшеру Ніні дати бойове завдання — піти до німців у розвідку, з розрахунком, що відмова потягне за собою арешт та розстріл. І дійсно вже за годину після відмови піти в розташування противника жінку розстріляв один з інфікованих нею полковників [...]²³.

У такий варварський спосіб командири переклали відповідальність за свою негідну поведінку на одну з численних жертв пиятик та сексуальної розпусти.

До речі, ця складова фронтового повсякдення недостатньо висвітлена у науковій літературі, як і багато інших «позастатутних» стосунків між командирами та їх підлеглими.

Зі зловживанням горілкою були пов'язані й інші «пригоди» у середовищі військовослужбовців. Нетверезі командири влаштовували «дуелі»,

---

* Тут і далі купюри автора.

з'ясовували між собою стосунки, що мало фатальні наслідки для всіх учасників конфлікту.

Численні «сигнали» про такі випадки змусили командування Збройних сил вдатися до обмежувальних заходів:

ПРИКАЗ О ПОРЯДКЕ ВЫДАЧИ ВОДКИ ВОЙСКАМ ДЕЙСТВУЮЩЕЙ АРМИИ

№ 0323

2 мая 1943 г.

Во исполнение Постановления Государственного Комитета Оборона № ГОКО-3272с от 30.04.43 г. приказываю:

1. Прекратить с 3 мая 1943 г. массовую ежедневную выдачу водки личному составу войск действующей армии.

2. Выдачу водки по 100 граммов в сутки на человека производить военнослужащим только тех частей передовой линии, которые ведут наступательные операции, причем определение того, каким именно армиям и соединениям выдавать водку, возлагается на военные советы фронтов и отдельных армий.

3. Всем остальным военнослужащим действующей армии выдачу водки в размере 100 граммов на человека в сутки производить в дни революционных и общественных праздников, указанных в Постановлении ГОКО № 1889, пункт 3 от 6 июня 1942 г.

*Заместитель Народного комиссара обороны
генерал-полковник интендантской службы А. ХРУЛЕВ²⁴.*

Загалом, існують підстави стверджувати, що на війні алкоголь відігравав дещо іншу роль, ніж у мирний час. У бойових умовах його вживали не для «організації дозвілля» та «зміцнення колективу», а з профілактичною метою, задля зняття стресу, в якому люди перебували упродовж тривалого часу. Міру випитого визначала постійна загроза здоров'ю і життю, що супроводжувала бійців та офіцерів на передовій. Зайвий алкоголь притупляв реакцію, обережність, вміння прорахувати свої дії та можливі дії ворога, почуття небезпеки. Ціна ж помилки на фронті була надзвичайно високою.

Червона армія була інтернаціональною за складом. Та, незважаючи на те, що «дружба народів» вважалось одним з наріжних каменів радянської ідеологічної доктрини, «національне питання» в країні цілковито було розв'язане лише на папері: у бадьорих промовах і партійних документах. У реальному житті все було значно складніше, хоча, знову ж таки,

фронтowa дійсність вносила суттєві корективи у міжнаціональні відносини. В одному підрозділі могли служити представники слов'янських, кавказьких, середньоазіатських та інших народів, частина яких погано володіла російською мовою. Давалися взнаки світоглядні, релігійні, ментальні особливості, нівелювати які лише наказним порядком було доволі складно.

В «елітних» військах, насамперед, авіації, ця проблема не була такою рельєфною, як, скажімо, в піхоті. На питання, чи існували тертя на національному ґрунті, пілот І. Кожем'яко твердо заперечив: «Жодних! Взагалі на національність жодної уваги не звертали. Росіянин ти чи узбек, українець чи єврей, грузин чи осетин, не мало ніякого значення, всі як брати. Я ж сам українець! Не впевнений точно, але не дуже помилюсь, якщо скажу, що на 36 льотчиків полку у нас було 13 національностей».

Льотчики є нормальні люди, не кращі й не гірші за інших, і на землі у кожного свої симпатії й антипатії, але все це на землі лишалося. У повітрі, в бою, льотчики вірили один одному більше, ніж самим собі».

А от колишній старшина роти автоматників В. Бабиш з Луганщини подає більш строкату картину. 409-а дивізія, в якій він служив, була сформована за національною ознакою. Ветеран сказав інтерв'юєру, що в ній «здебільшого служили вірмени. Хоча й азербайджанців там була чимало, але з ними не виходило такої міцної дружби. Вони трохи інші. А от вірмени, ті інша справа. Для прикладу, у якихось справах зайдеш до постачальників-вірмен, то вони обов'язково тебе шашличком смачним пригостять. Гарні й привітні люди».

Ви знаєте, я за національність — українець. А за кров'ю вважаю себе напівкровкою. Справа в тому, що коли мене важко поранило там, на Донці, я втратив достатньо крові. А в шпиталях служило багато дівчат єврейської національності. І мені в шпиталі їх кров вводили напямую із вени в вену. Так що єврейської крові у мене, як кажуть, будь-здоров! Тому з євреями я можу домовитися! Я вам так скажу, будь людина росіянином, українцем, узбеком, євреєм чи вірменом — всі ми нормальні»²⁵.

«Окопне братство» формувалося також від усвідомлення своєї вразливості, поранення, контузії, а то і смерті, що підстерігали воїнів не тільки в боях, а у перервах між ними, на маршах, переправах, переходах через заміновану місцевість тощо. Колишня санінструктор О. Омельченко згадувала: «Це жах. Людина такою стає... Це не для людини... Б'ють, колють багнетом у живіт, в око, душать за горло один одного. Виття стоїть, крик, стогін... Для війни це і то страшно, це найстрашніше. Я це все пережила, все знаю. Важко воювати і льотчикам, і танкістам, і артилеристам — всім важко, але піхоту ні з чим не можна порівняти»²⁶.

Багато військовослужбовців гинули під час відступу, на початковому етапі війни. Та не меншими втратами позначені й наступальні операції

Червоної армії. Учасник боїв у Східній Пруссії, на балтійському узбережжі О. Кочетов писав, що «в піхоті були великі втрати. Адже на двохсотметровій ділянці не розвернешся, не зманевруєш. У 3-у батальйоні снаряд з корабля потрапив у землянку, де було 20 чоловік. Одна мішанина з піском... У піхоті — батальйон за ніч. Згоріла половина танків і самоходок»²⁷.

Замкомвзводу, гв. старший сержант П. Олійник (кавалер чотирьох медалей «За відвагу», медалей «За взяття Відня», «За взяття Будапешта», «За перемогу над Німеччиною», згадуючи своє тогочасне сприйняття війни, сказав: «Можуть притупитися якісь почуття, але звикнути до війни і до смерті, напевно, неможливо. Я на все життя запам'ятав, як одного разу заглянув через люк у підбитий наш танк і побачив там сидячого танкіста. Сидів він як живий. Я до нього доторкнувся, а він розсипався на моїх очах! Розсипався на попіл! Він просто згорів! Ось так... Людина на війні звекає до всього. Коли тебе круглу добу бомбардують чи обстрілюють, ти помалу звекаєш і тоді вже просто не звертаєш уваги ні на вибухи, ні на свист куль, хоча смерть поруч ходить»²⁸. На запитання, як відбувалося захоронення солдатів і чи призначали якимись пагорбками ці місця, ветеран відповів: «Як хоронили? Та як! Покидають убитих в окоп, потім заривють і все тут.

Не було ніяких пагорбків на тому місці, де я воював. Вже в наш час, кілька років проводилися розкопки, і багато наших полеглих солдатів було знайдено. Так, зовсім забув, уже після демобілізації, здається в перший повоєнний рік я поїхав до Армянська. Знайшов окоп, де я сидів з кулеметом. Знайти його було просто — навкруги на землі лежало багато стріляних гільз. А ще мені пощастило знайти могилку товариша, якого вбив німецький снайпер»²⁹.

А. Руденко згадував, що хоронили однополчан по-різному: «Якщо, для прикладу, без почестей, то просто знесуть усіх побитих в одне місце. Потім викопують яму. Знімуть з мертвих чоботи. Загорнуть тіла у плащ-намети. Штабний писар запише прізвища, щоб, значить, похоронки додому відправити, а потім закопають. А з почестями, це коли виголошується промова та залп над могилою прозвучить. Але я вам скажу, мертвим же все одно. ...А взагалі я вам скажу, що смерть на війні не обирає. Ось пам'ятаю, був такий випадок. Бої йшли в Румунії. Одного разу в наш тил йшла величезна колона військовополонених. Попереду йшов наш офіцер, супроводжував, значить. А біля нашого штабу стояла охорона. Так старший цієї охорони лейтенант здуру вогонь з кулемета відкрив по тій колоні. Багатьох тоді німців поклав.

До нього підійшов старший конвою і в упор вистрілив у «героя». І тепер думаю, що він правильно вчинив. Хіба йому повилазило, що німці

йдуть беззбройні, колоною — спереду офіцери, за ними солдатня. Навіщо ж по беззбройних стріляти?»³⁰

Д. Щербакову у травні 1945 р. ледь виповнилося 19. Він завершив війну на марші після оволодіння столицею Австрії, 10 травня. «Яке щастя», — записав у своєму зошиті юний воїн». — Всі обіймаються, цілються, багато плачуть. Ми, молоді, стримувалися, але ті, які були старші і пройшли весь довгий і важкий шлях війни до кінця й залишилися живими, — ті плакали, не соромлячись... Я і раніше бачив, як стомлені й змучені солдати плачуть після бою, втративши друга чи командира — це страшні сльози в злості. А тепер — це сльози радості та гніву разом. Це сльози — біль за тих, хто не дійшов, але наблизив перемогу, залишившись лежати на полі бою навечно. Перед цими скупими чоловічими сльозами можна тільки схилити голову»³¹.

Навіть стислий огляд чинників, що формували фронтовий соціум, переконує в тому, що визначальними серед них слід вважати спільні випробування, які випали на долю військовослужбовців радянських Збройних сил, армійські умови, субординація та воїнська дисципліна, почуття обов'язку, незаперечні пріоритети колективу. Саме вони перетворювали людей різного віку, освітньо-культурного рівня, соціального статусу, життєвого досвіду, національності, релігійних переконань на, хай і тимчасову, але доволі консолідовану й керовану спільноту, здатну не лише виконувати певні функціональні завдання, а й зберігати кращі людські риси і почуття: взаємну підтримку і солідарність, дружбу, гідність та інші. Напевно, завдяки цій спроможності «окопне братство» перешкоджало маргіналізації й очерствінню людей, байдужості до чужого болю і смерті, цинізму.

¹ Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция / Под ред. Рейнгарта Рюрупа. — Берлин, 1992. — 278 с.

² Народ и война 1941–1945. Очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 2010. — С. 131, 132.

³ Там само. — С. 150.

⁴ *Быков Василь*. За родину, за Сталина // *Родина*, 1995. — № 5. — С. 34.

⁵ Державний архів Російської Федерації (*далі* — ДАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 86.

⁶ Там само.

⁷ *Твардовский Александр*. Из писем с войны (1941 г. Юго-Западный фронт) // *Отечественная история*. — 2005. — № 2. — С. 47.

⁸ *Пушкарев Л.Н.* Из воспоминаний участника обороны Москвы (октябрь–декабрь 1941 г. // *Отечественная история*. — 2005. — № 2. — С. 51, 52.

⁹ *Филь Александр*. Отважные люди. — Харьков, 2011. — С. 183.

¹⁰ *Быков Василь*. Назв. праця. — С. 33.

¹¹ Див.: «МК» в Україні».

¹² Филь Александр. Отважные люди. — С. 117.

¹³ Література і мистецтво, 1945, 9 січня.

¹⁴ Красная армия, 22 августа.

¹⁵ Пушкарев Л.Н. Назв. праця. — С. 52.

¹⁶ Филь А. «Ой, Дніпро, Дніпро...».

¹⁷ Яблонська Алла. Пам'ять — безсмертна. — Нова Каховка, 2010. — С. 13.

¹⁸ В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 213.

¹⁹ Там само. — С. 212.

²⁰ Филь А. «Ой, Дніпро, Дніпро...».

²¹ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 164.

²² Інтернет-ресурс: <http://vodka.kiev.ua/vodka-and-history/history/vodka-na-fronte/> По материалам: «История армии», Веремеев Ю.Г. «Наливали по заслугам», Мороз В., «Красная звезда», «Наркомовские граммы», журнал «Братишка».

²³ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том III. Книга 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. — М., 2003. — С. 557.

²⁴ Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Р 89 обороны СССР (1943–1945 гг.). — Т. 13(2–3). — М., 1997. — С. 145.

²⁵ Филь Александр. Отважные люди. — С. 34.

²⁶ Народ и война: очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 2010. — С. 166.

²⁷ Яблонська Алла. Написано серцем. Военные дневники, воспоминания ветеранов, письма фронтовиков и записи очевидцев Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. — Херсон, 2011. — С. 110–113.

²⁸ Филь Александр. Отважные люди. — С. 155.

²⁹ Там само. — С. 146.

³⁰ Там само. — С. 182–183.

³¹ Яблонська Алла. Написано серцем. — С. 128.

В статтє сквозь призму источникѳ личногѳ происхождения рассматриваются основные факторы формирования и функционирования временных микроисторических общностей — подразделений советских Вооруженных сил в период Второй мировой войны. Освещаются особенности явлений морально-психологического порядка в различных ситуациях фронтовой повседневности.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная армия, микро-социум, субординация, коллектив, повседневность, морально-психологический климат.

The main factors of creation and functioning of temporary micro-historical communities — units of Soviet armed forces during World War II — are studied in the article through prism of the sources of personal origin. Specific features of moral and psychological phenomena are depicted in different situations of frontline everyday life.

Keywords: World War II, Red Army, micro- society, subordination, community, everyday life, moral-psychological state.